

BIBIXONIM OBRAZINING BADIY ADABIYOTLARDA NAZARIY TAHLILI**Xasanova Xulkaroy Raximovna**

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti
"Ona tili adabiyoti ta'limi" kafedrasida mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada badiiy tarixiy asarlarda ayollar obrazining talqin xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, Amir Temurning suyukli yori Bibixonim qiyofasini gavdalantirishning ilmiy-nazariy jihatlarini yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Badiiy adabiyot, badiiy obraz, obraz spetsifikasi, emotsionallik, metaforiklik.*

Аннотация: *В данной статье ведётся обсуждение об истолкование отличительных особенностях женских образов в художественных исторических произведениях. А также освещено с научно-практической стороны преувеличения облика любимой жены Амира Темура Бибихоним.*

Ключевые слова: *Художественная литература, художественный образ, специфика образа, эмоционализм, метафоризм.*

Abstract: *This article discusses the characteristics of the interpretation of the image of women in artistic historical works, the scientific and theoretical aspects of embodying the image of Amir Temur's beloved wife Bibikhanim are covered.*

Key words: *fiction, artistic image, image specification, emotionalism, metaphorism.*

Adabiyotshunoslikda «obraz» atamasi ham keng, ham tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda «badiiy obraz» deganda, borliqning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ijodiy qayta ishlangan har qanday aksi (jonivorlar, narsa-buyumlar, hodisalar, tabiat obrazlari) nazarda tutilsa, tor ma'noda badiiy asardagi inson obrazi tushuniladi. Borliqni badiiy idrok etishni maqsad qilgan badiiy adabiyotning asosida inson obrazi turadi, chunki borliqning o'zida inson shu xil mavqe egallaydi. Shunday ekan, borliqni badiiy idrok etishni maqsad qilgan badiiy adabiyotning bu yo'ldagi asosiy vositasi inson obrazi bo'lishi tabiiy hamdir. Mazkur fikrni obrazlar tizimidagi darajalanish yaqqol ko'zga tashlanadigan katta epik asarlar misolida tushunish va tushuntirish qulayroq. Bu xil asarlarda boshqa (narsa-buyumlar, jonivorlar, hodisalar va sh.k.) obrazlarning bari inson obrazini yorqinroq tasvirlashga, chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. To'g'ri, ayrim asarlar borki, ularda inson obrazi yaratilgan emas: masallar, hayvonlar haqidagi ertaklar yoki asarlar, peyzaj lirikasi va b. Biroq ularda ham yo majoziy ravishda inson, inson hayoti haqida so'z boradi (masallar, hayvonlar haqida ertaklar), yo inson qalbi tasvirlanadi (peyzaj lirikasi).

Badiiy adabiyotda inson obrazini to'laqonli yaratish, uni o'quvchi ko'z oldida konkret jonlantirish uchun xizmat qiladigan qator vositalar mavjud. Bularga muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kabi badiiy unsurlar kiradi.

Obrazga bevosita yozuvchining o'zi tomonidan berilgan ta'rif «muallif xarakteristikasi» deb yuritiladi. Muallif xarakteristikasida obrazning fe'l-atvoriga xos asosiy xususiyatlar bayon qilinadi. Odatda, muallif xarakteristikasi asarning boshlanish qismlarida yoxud konkret obraz asarga kirib kelgan o'rinlarda beriladi. Muallif xarakteristikasi o'quvchida personaj haqida yaxlit tasavvur hosil qilib, uning keyingi xattiharakatlarini, gap-so'zlarini anglashida muhim ahamiyat kasb etadi.

San'atning obraz vositasida fikrlashi uning spetsifik, ya'ni tur sifatida belgilovchi xususiyatidir. San'atkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi, o'zi anglagan mohiyatni va o'zining anglanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma'noda obraz adabiyot va san'atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san'atga xos fikrlash tarzi «*obrazli tafakkur*» deb yuritiladi.

Obrazli tafakkur bilan tushunchalar vositasidagi tafakkur tarzining farqi nimada? Bunday farqni yorqinroq tasavvur etish uchun fan va badiiy adabiyotni qiyoslab ko'rish mumkin. Misol uchun, bir xil masala yuzasidan fikr yuritayotgan olim va shoirni olib ko'raylik. «*Obraz*» termini rus tilidan olingan bo'lib, o'zbekcha taijimada «*aks*» degan ma'noni anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham «*obraz*» deb aytiladi. Biroq, bilasizki, so'zning lug'aviy ma'nosi bilan istilohiy ma'nosi farqlanadi: lug'aviy ma'no bilan istilohiy ma'no orasida tutash nuqtalar bo'lsa-da, mutaxassis istiloh ostida konkret ma'noni tushunmog'i lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, biz «*obraz*» deganda adabiyot va san'atning tafakkur shakli bo'lmish badiiy obrazni nazarda tutamiz. Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa va h.k.) badiiy asardagi aksi. Biroq badiiy obraz o'sha borliqning oddiygina aksi emas, yo'q, u borliqning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksidir. Bu aksda borliqning ko'plab tanish izlarini topasiz, biroq bu endi biz bilgan borliqning ayni o'zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik — badiiy borliqdir.

Obrazdagi obyektiv ibtidoni ko'rganimiz holda, undagi subyektiv ibtidoni — asarga singdirib yuborilgan muallifni, muallif qalbini ko'ra olmadik. Modomiki badiiy obrazda faqat obyektiv ibtidonigina ko'rar ekanmiz, demak, asami ko'rmagan — badiiyat hodisasidan chetda qolgan bo'lib chiqamiz. Zero, badiiyat ijod va resepsiya (*o'qish, tomosha qilish, tinglash*) jarayonlaridagina mavjuddir. Bundan ko'rinadiki, haqiqatda badiiy obrazning materiali real voqelikgina emas, ijodkor shaxsiyati hamdir.

Badiiy obrazning xususiyatlari haqida so'z ketganda, birinchi galda, uning individuallashtirilgan umumlashma sifatida namoyon bo'lishi xususida to'xtalish zarur. Ma'lumki, voqelikdagi har bir narsa-hodisada turga xos umumiy xususiyatlar bilan birga uning o'zigagina xos xususiyatlar mujassamdir. Yuqorida, obrazli va abstrakt tafakkur haqida fikr yuritganimizda, bunga qisqacha to'xtalib o'tdik. Gap shundaki, abstrakt tafakkur narsa-hodisaning umumiy xususiyatlariga, obrazli tafakkur esa individual xususiyatlariga tayangan holda fikrlaydi. Deylik, fan umuman odam haqida (*masalan, biolog umuman odamning fiziologik xususiyatlari haqida*) so'z yuritishi mumkin, biroq san'at hech vaqt umuman odam obrazini yarata olmaydi. Shu

ma'noda konkretlik — badiiy obrazning muhim spetsifik xususiyatlaridan biri sanaladi. Shu o'rinda yana Bibixonim obrazi talqinini ko'rsak. Hech shubhasiz, Bibixonim obrazi o'zida katta badiiy umumlashmani tashiydi va shu bilan birga u izlanuvchi ko'z o'ngida aniq bir inson sifatida gavdalanadi. Ijodkor umumlashmaga obrazning individual xususiyatlarini bo'rttirish orqali erishadi. Bibixonimning tarixchilar talqinidagi obraziga to'xtalsak *Bibixonim (asl ismi Saroymulxonim) Amir Temurning katta xotini, Chig'atoy ulusi xoni — Qozonxonning qizi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Bibixonim o'z zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor, maslahatdosh va yetuk aql-zakovat sohibasi, shuningdek, husn-latofat bobida ham benazir edi. Bibixonim insonparvar, vatanparvar, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotidan yaxshigina xabardor bo'lgan, saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turgan ayol edi. Ayniqsa, ilm-ma'rifatga aloxida e'tibor berar, tolibi ilmlarga homiylik qilardi. Tarixchilarning yozma manbalaridan ma'lumki, Amir Temur Eronga yurish boshlaganda, Isfaxon qamali cho'zilib ketib, Saroymulxonimga maktub jo'natadi. Bu maktubda "Qo'shinning zaxirasi tugadi, xazinadan zar yuboring"* degan mazmun aks etgandi. Bibixonim xatga javoban *"Siyosatingiz ham tugadimi?"* degan ma'noda javob qaytargan. Amir Temur bundan xulosa qilib, turli suyaklarni kestirib, orqasiga muhr urdirib, vaqtincha pul chiqartirgan, shahar qishloqlardan suyak-pullarga oziq-ovqat sotib olgan, Isfaxon taslim bo'lgach, suyak pullarni zar pulga almashtirib berilgan.

O'sha paytda Temur saroyida bo'lgan Ispan elchisi va tarixchi Klavixo Bibixonimga shunday ta'rif bergan: "Xamma joy-joyini egallagandan keyin, chodirlar yaqiniga o'rnatilgan g'ovlarning biri ichidan bayramda qatnashish uchun sen'orning (Temurning) ulug' xotini Kan'o (Bibixonim) chiqib keldi. U oltin gulli qip-qizil libosda bo'lib, libos yengsiz, yoqasi chuqur o'yilmagan, faqat boshi chiqib turishiga loyiq va qo'llarini tiqish uchun mo'ljallangan o'ymasi bor, etak tomonlari juda keng edi. Beliga ham hech qanday kesik-pesik qilinmagan, erkin yurishi uchun, etakni 15 tacha ayol ko'tarib kelardi. Yuziga shuncha ko'p upa surilgandiki, u qog'ozdonga o'xshardi. Bilsam, bu qadar ko'p upa uni quyoshdan saqlash uchun ekan. Qishda ham, yozda ham uzoq yo'lga chiqqan hamma oqsuyak xonimlar yuzlarini kundan shunday himoya qilisharkan. Kan'oning yuzi yengil oq to'r bilan to'silgan, boshida qizil matodan qilingan qalpoq bo'lib, u turnirda savashadigan riyarlarning dubulg'asiga o'xshar edi. To'r sal-sal yelkalariga tushib turardi. Ammo bu dubulg'a juda uzun, uning ko'pdan-ko'p yirik, yiltir-yiltir qilgan dumaloq marvaridlari, yoqut-eruz va boshqa turli-tuman, juda chiroyli ishlov berilgan toshlari bor edi. Yelkasiga tushib turgan to'r ham oltin gulli edi, ustidan juda chiroyli, ko'p qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan oltin toj bor edi. Uning eng tepasida uchta yoqutdan, ikki barmoqcha keladigan yorqin va favqulodda go'zal, kuchli yiltiraydigan qurilma bor edi. Qurilmaning uchini bir tirsak balandligida katta jig'a bezab turar, uning ayrim parqulalari pastga, boshqalari yuzigava ko'zlarigacha egilib turardi. Bu parqulalar oltin tizimcha bilan bog'langan, tizimchaning ohirgi uchi toshchali va marvaridli qo'sh qanotlaridan qilingan oq qilqalamga o'xshardi. Xonim odimlab

kelayotganda bu jig'a har tarafga hilpirardi. Qop-qora sochlari yelkalariga tushib yoyilib turardi. Boshidagi dubulg'ani bir necha oqsuyak xonim ushlab olguday hushyor izidan kelardi. Xammasi bo'lib uch yuzdan ortiq aslzoda Kan'oning ortidan kelardi" deya o'z fikrini bayon etgani Ibn Arabshohning "Temurnoma"sida ham bunday dalillar ko'p tilga olinadi va ta'riflanadi.

Badiiy obrazdagi ratsional jihat shuki, uning yordamida ijodkor o'zini qiynagan muammolarni badiiy idrok etadi. Masalan, Bibixonim obrazi vositasida badiiy tadqiq etadi, asardagi obrazlar tizimi vositasida o'zining badiiy fikri (tugal bir qarash, tizim holdagi xulosa — konsepsiya)ni shakllantiradi va ayni shu obrazlar orqali o'zi anglagan haqiqatni badiiy fikr (konsepsiya) tarzida ifoda etadi. Ayni paytda, asarda yaratilgan obrazlarda adibning hissiy munosabati ham o'z aksini topgan. Ijodkorning hissiy munosabati badiiy konsepsiyani shakllantirishda, asar mazmunining kitobxonga yetkazilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, obrazlar tizimidagi har bir aniq obrazning hissiy tonalligi turlicha bo'lib, bu narsa birinchi galda muallifning ijodiy niyati bilan bog'liq bo'ladi.

Badiiy obrazning muhim xususiyatlaridan yana biri uning metaforikligi sanaladi. Bu o'rinda «metaforiklik»ni keng ma'noda tushunish, uni «o'xshashlik»ning o'zi bilangina bog'lab qo'yimaslik lozim. Ya'ni «metaforiklik» deganda badiiy obrazning bir narsa mohiyatini boshqa bir narsa orqali ochishga intilishi, san'atga xos fikrlash yo'sini tushuniladi. Chinakam san'atkor nigohi mohiyatga qaratilgan bo'lib, u voqelikdagi narsa-hodisalarning barchamizga ko'rinib turgan tashqi o'xshashligi emas, bizning nigohimizdan yashirin ichki o'xshashligiga tayangan holda fikrlaydi. San'atkor biz uchun kutilmagan ichki o'xshashlikni inkishof etadiki, natijada o'sha biz bilgan narsa-hodisa ko'z oldimizda butkul yangicha bir tarzda suratlanadi, o'zining bizga noayon qirralarini namoyon etadi.

Obrazli tafakkurni yuksak darajada assotsiativ deyishimizning sababi shundaki, reallikda ko'rilgan bir narsa san'atkor hayolida butunlay boshqa bir narsani, u bilan mutlaqo aloqasi bo'lmagan narsani uyg'otishi mumkin. Shu bois ham san'atkor yuqoridagicha o'xshashliklarni topadi va uni badiiy obrazda aks etiradiki, natijada o'sha obraz ham yuksak darajadagi assotsiativlik kasb etadi. Badiiy obraz bir ma'noli bo'lolmaydi, ko'p ma'nolilik uning tabiatiga xos yana bir muhim xususiyatdir. Badiiy obrazning ko'p ma'noliligi, avvalo, uning assotsiativligi bilan bog'liq holda izohlanadi. Buni, ayniqsa, assotsiativlik darajasi yuqori bo'lgan ramziy obrazlar misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Tarixiy badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishdagi muhim unsurlardan biri badiiy psixologizm sanaladi. Badiiy psixologizm deyilganda, personaj ruhiyatining ochib berilishi, uning xatti-harakatlari, gap-so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi tushuniladi va u mazkur vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi qator usul, vositalarni o'z ichiga oladi. Yozuvchi personaj ruhiyatini bevosita yoki bilvosita tasvirlab berishi mumkin. Personaj o'ykechinmalari, his-tiiyg'ularining «*ichki monolog*», «*ong oqimi*» tarzida yoki muallif tilidan (o'ziniki bo'lmagan avtor gapi)

bayon qilinishi psixologik tasvining bevosita shakli hisoblanadi. Asarda personaj ruhiyatining uning xatti-harakatlari, gap-so'zlari, yuz-ko'z ifodalari (*mimikasi*), undagi fiziologik o'zgarishlarni ko'rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruhiiy tasvining bu ikki ko'rinishi bir-birini to'ldiradi, shu bois ham muayyan personaj ruhiyatini tasvirlashda yozuvchi bularning har ikkisidan ham o'rni bilan unumli foydalanadi. Shuningdek, personaj ruhiyatini ochishda yozuvchi tabiat tasviridan yoki boshqa biror narsa obrazidan foydalanishi mumkin bo'ladi.

Adabiyotshunoslikda badiiiy obrazlar tasnifi masalasida turlichalik mavjud bo'lib, hali bu masalada tugal to'xtamga kelinmagan. Shunday bo'lsa-da, adabiy asarlardagi obrazlarni keng qamragan holda ularni turli jihatlardan guruhlovchi M.Epshteynning tasnifiga ko'p jihatdan qo'shilish mumkin. Mazkur tasnifga ko'ra badiiiy obrazlar quyidagi jihatlardan tasnif etiladi:

18. *predmetlilik darajasiga ko'ra;*
19. *badiiiy umumlashtirish darajasiga ko'ra;*
20. *ifoda va tasvir qatlamlari munosabatiga ko'ra.*

Obrazning predmetlilik darajasi deyilganda, o'sha obraz tasvirlayotgan narsaning ko'lami nazarda tutiladi. Bu jihatdan badiiiy reallik to'rtta sathdan tarkib topadi:

2. *detal obrazlar;*
3. *voqeahodisalar obrazi;*
4. *xarakter va sharoit;*
5. *dunyo va taqdir obrazi (badiiiy reallik).*

Detal obrazlar (tafsilotlar, narsa-buyumlar, portret, peyzaj) o'zlarining statik holatdali bilan farqlanadi. Detal obrazlardan badiiiy reallikning ikkinchi qatlami — ichki yoki tashqi harakatdan tarkib topuvchi voqea-hodisalar obrazi o'sib chiqadi. Uchinchi qatlamni shu harakat ortida turib uni yurgizib turgan «*xarakter va sharoit*» tashkil qiladi. Xarakter va sharoit oldingilarini birlashtirgan holda «*dunyo va taqdir*» obrazini yuzaga keltiradi. Ayon bo'ldiki, badiiiy reallik go'yo g'ishtchalar singari butunni tashkil qilishga xizmat qiluvchi unsurlardan tashkil topadi va bu unsurlar o'zaro predmetlilik darajasi, tasvir ko'lami jihatidan farqlanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni tavsiya qilgan bo'lardimki, tarixiy asarlarda ayollar obrazi talqini xususiyatlari asarga o'zgacha xarakterdagi tus beradi. Undan foydalanish uslub-ko'nikmalari katta mahorat talab etadi. Yuqorida Bibixonim obrazi qiyofasi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rasulov A. "Ilmi g'aribani qoumsab".—Toshkent., 1998.
2. Sodiq S. "So'z san'ati jozibas".—Toshkent., 1996.
3. Qo'chqor R. "Men bilan munozara qilsangiz".—Toshkent.,1997.
4. Ismoil H. "Qoshi yosinm u deyin..." // Sharq yulduzi. — 1995.
5. Quronov D. "Istiqlol dardi".—Toshkent.,2000.
6. Quronov D. "Badiiyat sirlari" //Tafakkur.—1998.— № 1.

